

1.6 Щодо питань опису опозиції «свій – чужий»

Постановка проблеми. Відношення «свого» й «чужого» пронизують усі сторони життя спільноти й багато в чому визначають її свідомість: люди майже постійно вибудовують свої взаємовідношення, керуючись уявленнями про «свого – своїх» і «чужого – чужих». Отож опозиція «свій – чужий» є однією з багатьох культурно-психологічних опозицій, яка формує як оцінну, так і ціннісну систему знань, відбиває унікальність сприйняття та інтерпретації картини світу, яка обумовлюється особливостями культури.

Контактуючи з представниками інших культур, людина швидко переконується в тому, що ці люди дещо по-іншому реагують на ті чи ті явища навколишнього світу, що у них є власні системи цінностей і норми поведінки, які чимало різняться від прийнятих в його рідній культурі. Отож, у ситуаціях розбіжності яких-небудь явищ «іншої» культури з усталеними у культурі «своїй» виникає поняття «чужий», яке виступає однією з центральних категорій міжкультурної комунікації. Отак спільнота вдається до визначення таких основних смислів, що перетинаються з поняттям «чужий», як от: *нетутешній, іноземний, дивний, незвичайний, недоступний для пізнання, надприродний та зловісний, що несе загрозу для життя*. Проте межі між «своїм» і «чужим» не є постійними як у межах однієї епохи, так і в історичному процесі. На цей час проблема «своїх – чужих» не стала менш актуальною, а лише набула нової форми, в основу якої поклалася національна ідея. Спочатку вона не передбачала переваги однієї нації над іншою, а припускала існування «розшарування всередині єдності». Однак образи «чужого», вкорінюючись у свідомості та підсвідомості людей, стали упередженнями. Здавна образ «чужого» перетворювався в образ «ворога». У подальшому національна ідея знайшла своє втілення в націоналізмі. У контексті сьогодення опозиція «свій – чужий» набула ще й політичного відтінку.

Отже **актуальність** теми дослідження є актуальною та соціально вагомою, оскільки вона орієнтована на виявлення новітніх наукових результатів у галузі

лінгвістики та перекладознавства, а їхнє впровадження у науковий обіг та суспільну практику сприятиме розв'язанню 1) теоретичної проблеми мовного вираження опозиції «свій – чужий» в англійській мовній картині світу та 2) практики зіставлення лексичного і семантичного змістів англійської мови в умовах сучасності. У наш час у мові ця універсальна культурологічна опозиція реалізована на всіх системних рівнях, але одиниці, які її репрезентують, не проаналізовано на достатньому рівні, у зв'язку з цим актуальність дослідження визначена також необхідністю вичерпного достовірного концептуального опису цих одиниць на рівні моделювання відповідного фрагмента англійської мовної картини світу. У сучасній лінгвістиці мовну картину світу тлумачать як відображення в одиницях, категоріях і формах мови уявлення певного етнічного колективу про будову, елементи й процеси дійсності як цілковите позначення мовою всього сутнісного в людині та навколо неї, як реалізоване засобами мовної номінації відображення в людині її внутрішнього та навколишнього світу. Мовна картина світу відображає дійсність крізь призму культури нації, виступаючи водночас засобом її фіксації, збереження та об'єктивації, актуалізації.

Основна **мета** дослідження полягає в аналізі мовних засобів (лексичного, морфологічного та синтаксичного рівнів), які беруть участь у реалізації концептуальної опозиції «свій – чужий», описати специфіку концептуальної опозиції «чужий – свій» як базового регулятивного фрагмента англійської мовної свідомості в єдності його образного, інформаційного та ціннісного компонентів.

Виклад основного матеріалу. Протиставлення «свій – чужий» історично обумовлено первинністю психологічної категорії «вони» («інші», «чужі» в цьому випадку ми розглядаємо як синоніми) і вторинністю категорії «ми» як «вони» (Б. Ф. Поршнєв). Очевидно, об'єктивне існування «свого – чужого» і його суб'єктивне відображення в свідомості людини – паралельні, одночасні процеси. Формування своєрідної програми регульованих відношень «свого-чужого» є рефлексією над змістом власної свідомості. Прагнення людей до об'єднання зі «своїм / своїми» і дистанціювання від «чужого / чужих» передбачає усвідомлення відповідних відносин.

Протиставлення «ми – вони», «я – інший» і под. є питомими для будь-якого людського суспільства у будь-яку історичну епоху, адже в їхній основі – властива людині егоцентрична позиція, а також універсальні механізми тотожності та розрізнення «свого» і «чужого». Народ ідентифікує себе і визначає межі свого етнокультурного простору, який сприймається як «безпечний», «наш» і якому протистоїть «їхній-простір», «чуже» і «небезпечно» [102]. На сучасному етапі наукові тенденції в лінгвістиці характеризуються аналізом мовних явищ з позицій антропоцентризму, тобто з точки зору носія мови і культури. У зв'язку з цим у центрі уваги перебуває вивчення зв'язку мислення, культури та мови, а також комунікативної діяльності, яка є не тільки засобом передачі інформації, але й умовою самовизначення мовної особистості [99]. Так, у дисертаційному дослідженні Г. О. Гераніної соціально-філософський аналіз проблем формування релігійної ідентичності здійснюється із залученням опозиції «свій — інший — чужий». Маркування кордонів та актуалізація «чужого» у цьому дослідженні представлені одним із кластерів поняття «релігійна ідентичність». Користуючись при цьому порівняльно-історичним методом соціальної філософії у поєднанні з методами аналізу, порівняння, узагальнення, автор акцентує увагу на тому, що релігійна ідентичність формується й в той самий час задає межі релігійного співтовариства через опозицію «свій — чужий». Вивчення питання про обізнаність школярів і студентів у релігійній проблематиці виявило зв'язок їх уявлень не з протиставленням «свого» та «іншого», а з перевагою інтересу до «іншого» (магії, наприклад) на відміну від «свого» (православ'я та християнства) [100, с. 20]. Опозиція «свої – чужі» відіграє вирішальну роль у політичній комунікації. П. Канчани вважає, що саме завдяки реалізації цієї дихотомії за допомогою включення у політичний дискурс мовних і немовних засобів (паролів, маркерів, гасел) «політик домагається найсильнішого ефекту, який дозволяє згуртувати своїх прихильників і налаштувати їх на боротьбу з політичними супротивниками — чужими» [101, с. 9].

Оскільки відношення «свого» й «чужого» пронизують усі сторони життя, то О. В. Баляснікова наводить низку варіантів, в яких ця опозиція може бути представлена. Серед них дослідниця називає такі: пряма конкретизація (*ми – вони, людина – не людина*), оцінні опозиції (*гарний – поганий*), просторові відношення (*близький – далекий*), якісні (*живий – мертвий, білий – червоний, християнин – нехристиянин*) і т. ін. [98].

Також розглядуваний феномен часто аналізують з позицій епігенетичної теорії психосоціальної ідентичності, теорії соціальної ідентичності, теорії самокатегоризації у різних соціально-психологічних контекстах: у психології міжетнічних відносин, гендерної психології, політичної психології, організаційної психології та психології кар'єри (Е. Еріксон, Р. Теджфела, Дж. Тернер, Р. М. Андрєєв).

У соціальній психології спостерігаємо низку досліджень, присвячених опису й аналізу різних типів соціальної ідентичності: етнічної (О. А. Гулевич, В. А. Кольцова, Н. М. Лебедева, Ю. П. Платонов, Г. У. Солдатова, В. А. Соснін, Т. Р. Стефаненко), гендерної (В. С. Кон, Л. Н. Ожигова, О. А. Кудінов, А. В. Левченко, Т. Е. Соколова, Н. Е. Харламенкова), політичної (Р. Р. Дилігенский, Е. Б. Шестопап), економічної (С. А. Хашченко), професійної (С. Т. Джанерьян, Н. Л. Іванова, М. Д. Петраш, К. Б. Шнейдер), організаційної (Т. Ю. Базарів, М. Ю. Кузьміна) та ін.

У психології соціального пізнання розроблено зміст феномену «стереотип» (Р. Теджфел, У. Ліппман, О. Клайнберг, Дж. Тернер), функції і властивості етнічних стереотипів (О. А. Гулевич, Ю. П. Платонов, Л. Р. Почебут, Т. Р. Стефаненко), заснованих на бінарній опозиції «ми — вони», «свої – чужі», «друг – ворог» (В. А. Лабунська), дискримінаційну поведінку, ставлення до інших людей (Н. М. Лебедева, М. І. Левін). Когнітивно-емоційний компонент цих опозицій, які відіграють головну роль у процесах категоризації своєї та чужої групи, себе, соціально-психологічної реальності складають образи, уявлення про іншу людину в різних іпостасях, відповідно, як про друга / ворога, своє / чуже і т. ін. (В. А. Лабунська, Т. П. Скрипкіна,

Д. Н. Тулінова.). Партнеру по спілкуванню, який виступає у такому соціально-психологічному контексті «своїм» для суб'єкта, найчастіше приписують статус *свого*; партнеру, який є «чужим», – в основному статус *ворога*. Автори зазначених розвідок доводять, що етнічні стереотипи й етнічна дискримінація багато в чому спираються на функціонування в індивідуальній і колективній свідомості бінарних опозицій «ми – вони», «свій – чужий», «друг – ворог». Відзначається також, що образи, уявлення про іншу людину в категоріях «свій – чужий», «ворог – друг» визначають взаємодію з ним, дружні або ворожі відносини, категоризацію партнера по спілкуванню. Вітчизняні науковці (О. А. Гулевич, Н. М. Лебедєва, М. І. Левін, Т. Р. Стефаненко) аналізують дискримінаційне ставлення до іншої етнокультурної групи як позитивне або негативне, що виражається у приписуванні її членам певних особистісних властивостей у взаємодії з нею як з (не)бажаною.

У сучасному соціальному знанні альтернатива «свої / чужі» розглядається на основі концепту соціальної ідентичності. Значення образу «чужого» для формування групової ідентичності розкривається в теорії соціальної ідентичності Р. Теджфела і Дж. Тернера [106]. Уявлення про «свою» і «чужу» групи є результатом категоризації й ідентифікації, які, будучи необхідною складовою частиною процесу сприйняття реальності, як правило, ґрунтуються не на особистому досвіді взаємодії з членами різних груп, який часто-густо відсутній, а на вже готових схемах, що існують у колективному дискурсі [105].

У науковому дискурсі переважають два підходи щодо пояснення соціальної категоризації. У рамках першого з них соціальну категоризацію тлумачать як пізнавальний механізм, який спрощує і прискорює переробку індивідом різноманітної та суперечливої інформації (С. Московічі). У рамках другого підходу вона витікає з притаманного людській психіці прагнення до позитивної самооцінки, заснованої на груповому порівнянні (Р. Теджфел).

Отже, розуміння організації соціальних відносин, використовуючи конструктивістський підхід, на основі антагоністичної опозиції «свої – чужі» дозволяє нам виокремити його основні характеристики:

1. Бінарність у конструюванні соціальних відносин. Прагнення розподіляти світ на «своїх» і «чужих» є однією з базових настанов процесу ідентифікації.

2. Негативізм по відношенню до «чужих». Соціально-психологічні дослідження свідчать про те, що за сприйняття чужого як невідомого, незнамого, незважаючи на характерну амбівалентність почуттів, переважно має місце зсув емоційного сприйняття швидше у негативну, ніж у позитивну сторону.

3. Ворожість по відношенню до «чужих» [104].

Отак підхід до вивчення феномену «свій – чужий» полягає у філософському та психологічному аналізі проблем самосвідомості (Аристотель, Т. Гоббс, Д. Юм, Р. Гегель, К. Маркс, Б. Ф. Поршнев, У. Джеймс, Д. Дьюї, В. Гофман, П. Бергер і Т. Лукман, Н. А. Курнаєва та інші).

Самосвідомість розглядають як таку, що обумовлена соціальною взаємодією «Я-образу», який залучає різні особистісні риси й статуси (У. Джеймс); соціальною роллю, що пов'язана з очікуваннями «інших» — «своїх» і стратегіями поведінки особистості (Дж. Мозс, Т. Шибутані); поведінковими патернами й стратегіями (А. Бандура, Р. Келлі, Д. Тібо), які засвоєні за взаємодією із «своїми» і «чужими»; способами організації інформації про себе (Ф. Хайдер); мотивами й інтенцією «самості» і «Я-ідеалу» (Ж. Лакан, З. Фрейд); усвідомленням уявлення про себе та інших людей в якості «своїх» і «чужих» і пов'язаними з цим життєвими сценаріями (К.-Г. Юнг); інтеріорізуванням вимоги *інших* і прагнення особистості втілювати ці прагнення до самоактуалізації, «справжності» (Р. Бернс, К. Роджерс).

Часто наголошують, що «в основі категоризації є бінарне сприйняття світу, яке завжди має відношення до опозиції «свої – чужі».

Дихотомію «свої – чужі» відносять до універсальної, архетипної формули колективної ідентичності будь-якої спільноти, коли люди сприймають

навколишній світ і визначають своє місце в ньому. Такий принцип біполяризації науковці вважають дуже стійким [103].

Висновки авторів розглядуваних нами наукових розвідок указують на те, що в психолінгвістичних дослідженнях феномени «свій» — «чужий» досліджують здебільшого як образи *іншої людини, групи*. Універсальні глобальні категорії їхнього оцінювання на рівні індивідуальної й масової свідомості відіграють ключову роль у формуванні та підтримці систем індивідуальної й колективної ідентичності, самосвідомості особистості, розвитку міжособистісних і міжгрупових відносин. З одного боку, на їхнє змістовне наповнення впливають макросоціальні фактори (громадська ідеологія, ЗМІ), з іншого боку — мікросоціальні фактори індивідуального досвіду буденної взаємодії з партнерами по спілкуванню, міжособистісні відносини між ними.

Концептуальну обумовленість концептів «свій – чужий» відзначали в своїх розвідках А. Вежицька, Є. В. Васильєва, Р. М. Гайсіна, Р. Ф. Гачев, С. А. Дроздова, Є. П. Лісицька, В. І. Невойт, Ю. О. Шепел та ін. У наукових працях цих авторів викладено низку цікавих спостережень над сутністю та властивостями мовної картини світу, природою і специфікою утворення та функціонування концептів, надано докладні порівняння концептів з близькими поняттями, зазначено їхнє спільне та різне, окреслено специфіку використання цих концептів, є цікаві спостереження і приблизні схеми для аналізу концептів, представлено різні точки зору на роль концептів у мовній картині світу.

Висновки. Отож сприйняття чужої культури спирається на стереотипи — образи-уявлення, які акумулюють соціально-психологічний досвід спілкування людей, виведений зі стандартизованих оцінок та очікувань і які спираються на етноцентризм, що являє собою тенденцію орієнтуватися на свою культуру, яка інстинктивно уявляється кращою порівняно з чужою, обумовлює упередженість оцінок побаченого. Суб'єктами, носіями етноцентризму як конфліктної етнічної самосвідомості є різні спільноти, які різняться від інших за етнічними, релігійними, соціальними та іншими ознаками і можуть розглядати себе як «ми», а всіх інших — як «вони».